

Charlotte Nys

Het Projectbureau

Herbestemming Kerken 2016-2021: terugblik in boekvorm

Sint-Kristoffel Londerzeel: geveltekeningen uit de haalbaarheidsstudie voor nevenbestemming met bibliotheek. Balie, leesplekken en krantenhoek worden ingericht in de twee aangebouwde volumes naast de zijbeuken. © ORIGIN Architecture & Engineering - Collectief Noord architecten - Universiteit Antwerpen

In zijn zesjarig bestaan heeft het Projectbureau Herbestemming Kerken, in samenwerking met lokale instanties, kerkbesturen en zes multidisciplinaire ontwerpteams een breed scala aan kerkgebouwen in Vlaanderen onder de loep genomen. Dit ontwerpend onderzoek resulteerde in een schat aan inzichten en creatieve benaderingen om deze religieuze erfgoedsites een nieuw leven te geven. De verzamelde kennis en inspirerende voorbeelden zijn gebundeld in de publicatie *Herscheppen*, die niet alleen de uitdagingen in kaart brengt, maar ook concrete mogelijkheden schetst voor de herbestemming van kerken. De volgende reflecties gelden als uitnodiging om het boek te lezen en te ontdekken hoe kerkgebouwen, ondanks hun veranderde rol in de samenleving, opnieuw een waardevolle plaats kunnen innemen in onze leefomgeving.

Stap een kerkgebouw binnen en je voelt het meteen: de verwondering over en het ontzag voor de unieke ruimtelijkheid van deze plekken brengen je in een serene staat van aandacht. Volgens de Romeinse architect en theoreticus uit de oudheid, Vitruvius, rust goede architectuur op drie pijlers: schoonheid, stevigheid en bruikbaarheid. Kerkgebouwen belichamen deze principes, hoewel de bruikbaarheid vandaag vaak ter discussie staat. Met een groeiend aantal leegstaande, verlaten en soms zelfs vervallen kerken dringt zich een cruciale vraag op: hoe kunnen we deze gebouwen een nieuwe bestemming geven, ze opladen met nieuwe betekenissen en

op een duurzame manier doorgeven aan toekomstige generaties?

Het boek *Herscheppen*, dat een neerslag biedt van zes jaar ontwerpend onderzoek rond deze vragen, getuigt van een veelzijdige intelligentie, met aandacht voor de kracht van *creativiteit*, voor de *culturele* dimensie van het onderwerp en voor de *collectieve* aanpak van de maatschappelijke opgave die voorligt. *Creativiteit* was nodig om de grote hoeveelheid ontwerpwerk beknopt en toch helder weer te geven. De ordening volgens tien lemma's of, concreter, tien wervende werkwoorden, is vernieuwend. In de werkwijze van het Projectbureau was voorzien dat voor elke kerk, benevens rechtstreekse antwoorden op de vragen van de opdrachtgevers, ook een droomsценario 'mocht' worden uitgewerkt. Voor de ontwerpteams betekende dit niets minder dan een feest van de verbeeldingskracht, dat in het boek ook uitbundig wordt gevierd.

Kerkgebouwen maken deel uit van ons collectief *cultureel erfgoed*. Elk kerkgebouw heeft zijn eigen karakteristieken. Zich de vraag stellen waarom deze of gene kerk waardevol gevonden wordt, is essentieel. Als er straks ingegrepen wordt op het kerkgebouw, is het belangrijk dat die kwaliteiten bestendigd worden met de nadruk op de toekomstwaarden. De kwaliteiten vormen bakens of speerpunten die het project richting kunnen geven. Zo kan een nieuwe en unieke signatuur voor het gebouw ontstaan gebaseerd op de kwaliteit, het potentieel en de typologie van de desbetreffende kerk.

Sint-Hubertus Haacht (Wakkerzeel): beeld uit de haalbaarheidsstudie voor nevenbestemming met socioculturele invulling. Door resoluut in te zetten op het activeren van de buitenruimte kan de kerk site een lokale aantrekkings- en belevingspool worden. © TV urbain architectencollectief + studiobont i.s.m. Callebaut architecten

Ten derde valt op hoe zowel het boek als het proces waarvan het de neerslag vormt, voortkomen uit de interactie tussen geëngageerde mensen uit verschillende disciplines. De haalbaarheidsstudies voor de kerken werden opgezet als participatieve processen waarin het projectbureau optrad als coördinator, procesregisseur en bemiddelaar. Elk ontwerpteam integreerde specialisten met diverse expertises en werkte samen met het Projectbureau en verschillende externe partijen zoals lokale overheden, kerkfabrieken, erfgoeddiensten en andere stakeholders. Telkens kwam het erop aan, via een dialoog tussen al deze partijen tot een breed gedragen visie te komen: een proeve van *collectieve intelligentie*.

Het eerste deel van het boek belicht de ontstaansgeschiedenis van het Projectbureau Herbestemming Kerken, de evolutie van beleidsinzichten in de voorbije kwarteeuw, en een uitgebreide terugblik op de werking van het Projectbureau. In het tweede deel wordt dieper ingegaan op '10 ruimtelijke strategieën' om kerkgebouwen klaar te stomen voor een nieuw en breder gebruik. Dit deel vormt het hart van de publicatie en laat zien hoe de teams rond het Projectbureau Herbestemming Kerken met visie en creativiteit te werk zijn gegaan. Het Projectbureau heeft haalbaarheidsonderzoeken geïnitieerd en begeleid voor 141 kerken, en voor elk van deze kerken zijn verschillende ontwerpscenario's ontwikkeld. Dit resulteerde in meer dan 500 ontwerpen, waarvan in het boek een uitgebreide selectie van 73 scenario's werd opgenomen. Per kerkgebouw werd zorgvuldig één scenario gekozen, dat de kerngedachten en het potentieel van het herbestemmingsproces het beste weergeeft. Als een soort echo van de tiendelige 'bloemlezing' heb ik mijn observaties en bedenkingen in evenveel punten samengevat.

Tien lemma's als toolkit

In het boek worden de lemma's ingezet als tien trefwoorden, tien sprekende werkwoorden die op kernachtige wijze een ontwerpambitie weergeven: openen, opdelen, afzonderen, toevoegen, wegnemen, integreren, faciliteren, ontsluiten, activeren en, als tiende, verbinden. Hoewel de aanpak

van elke kerk maatwerk blijft, krijgt de lezer op die manier een soort van toolkit van ontwerpprincipes aangereikt: een waaier van mogelijkheden die de blik verruimt en uitnodigt tot creatief denken.

Nieuwe kijk op erfgoed

Veel van de lemma's dagen de lezer uit om het kerkgebouw breder te benaderen dan louter vanuit de optiek van historische waarden. Andere factoren, zoals de impact op de buurt, toekomstige betekenislagen of een op termijn houdbare en betaalbare exploitatie, worden hier op gelijke voet afgewogen met de erfgoedwaarde. Dit betekent in geen geval dat deze laatste wordt veronachtzaamd, maar het helpt wel om tot een genuanceerd project te komen dat flexibel ingezet kan worden en het gebruik van het erfgoed op lange termijn garandeert.

Robuuste herbestemming

De herbestemming van kerkgebouwen moet robuust zijn en afgestemd op de toekomst. Per site wordt onderzocht of de intrinsieke waarde van de sacrale ruimte behouden moet blijven dan wel, in uitzonderlijke gevallen, het gebouw moet worden verwijderd om plaats te maken voor een nieuwe invulling. In vele ontwerpen wordt gekozen voor een nevenbestemming. Zo gaan bijna 60% van de voorgestelde ontwerpen ervan uit dat een deel van de kerk behouden blijft voor de liturgie.

Zowel bij een volledige herbestemming als bij een nevenbestemming keert een polyvalente invulling vaak terug, met een nadruk op sociaal en cultureel gebruik: 'de kerk als oplossing voor de culturele noden van de huidige en toekomstige maatschappij'.

De ontwerpers streven naar multifunctionaliteit. Van culturele centra tot gemeenschapsruimtes en commerciële toepassingen: de kerkgebouwen worden getransformeerd tot veelzijdige plekken. Een herbestemming tot woningen blijkt echter zelden aan de orde. Slechts twee ontwerpen in het boek vormen een uitzondering. In het ene geval, de parochiekerk Sint-Antonius van Padua in Meulebeke, worden woningen tegen de kerk aangebouwd, terwijl het schip als een overdekt plein wordt gebruikt. In het andere geval,

Herscheppen. Ontwerpend onderzoek voor het Projectbureau Herbestemming Kerken 2016-2021, Brussel, Team Vlaams Bouwmeester, 2024. Met bijdragen van Charlotte Ardui, Sven Sterken, Sara Vermeulen, Els Vervloesem en Erik Wieërs en een beeldessay van Karin Borghouts

de Heilige Familie in Asbeek, worden de bestaande volumes gradueel vervangen door een nieuwe dorpshal en woningen. Dit laatste voorbeeld betreft meteen het enige voorstel tot volledige sloop dat in het boek aan bod komt.

Afbraak als optie?

Gedeeltelijke afbraak wordt vaker overwogen. Dit gebeurt vooral wanneer het volume te groot is voor zinvol gebruik, wanneer de bouwfysische staat slecht is of wanneer een bestaande aanbouw afbreuk doet aan de kwaliteiten van het gebouw. In sommige ontwerpen blijven er na een afbraak enkel fragmenten bestaan, die worden ingezet als autonome folly's. Dit kan bijdragen aan het creëren van een nieuwe landschappelijke buitenruimte, die op haar beurt een nieuwe dynamiek aan de buurt geeft. Wat hierbij opvalt, is dat de bouwfysische staat van het gebouw een rol speelt in de bepaling van de kwaliteiten en kenmerken ervan. Vanuit economisch oogpunt is dit evident, maar vanuit een erfgoedkundig standpunt is dit niet altijd makkelijk te aanvaarden.

Belang van 'dienstbare' ruimtes

Kerkgebouwen worden gekenmerkt door grootse, open en lege ruimtes die publiek inzetbaar zijn. Om deze een duurzame en flexibele toekomst te bieden, zijn echter ondersteunende ruimtes nodig, zoals bergingen, technische lokalen, sanitair en keukenfaciliteiten. Deze zijn gewoonlijk niet aanwezig in kerkgebouwen en moeten dus geïntegreerd worden. De ontwerpers besteden hier op uiteenlopende manieren aandacht aan: via het gebruik van bestaande aanpalende volumes zoals de sacristie, door de ruimte op te delen zonder afbreuk te doen aan de ruimtelijke kwaliteit, door zorgvuldig ontworpen toevoegingen of door niet-functionele bijgebouwen te vervangen door nieuwe aanbouwen.

Inrichting en modulariteit

Ritme, modulatie, hiërarchie, symmetrie en organisatie in de architectuur van het kerkgebouw zijn vaak de aanzet voor de bepaling van een grid dat de hele site organiseert, opdeelt en componeert. Ontwerpelementen zoals mobiele wanden, gordijnen of verplaatsbare meubels

worden veelvuldig ingezet. Aandacht voor circulariteit kan hier een grote rol spelen door herbruikbaarheid, demonteerbaarheid, verplaatsbaarheid en multi-inzetbaarheid voorop te stellen.

Betrokken buitenruimtes

Ook de buitenruimte wordt in veel ontwerpen betrokken bij de herbestemming. Het kerkgebouw maakt via nieuwe openingen contact met de omgeving, waardoor een actieve relatie ontstaat tussen het interieur en de omliggende publieke ruimte of tuin. Het principe van de multi-inzetbare en modulaire nieuwe wand zien we ook vaak terugkomen in de buitenruimte. De interne functies van het gebouw gaan in interactie met de buitenruimte en beide versterken elkaar. Alle ontwerpen tonen aan dat de toekomstwaarde van een kerkgebouw toeneemt wanneer ook de omgeving een integraal onderdeel wordt van het project.

De rol van de kerktoren

Nagenoeg alle kerken in het boek hebben een (klokken)toren: vaak een landmark, een blikvanger in de omgeving. Merkwaardig is dat slechts enkele van die torens een bestemming krijgen. In deze enkele gevallen worden ze publiek toegankelijk gemaakt als oriëntatie- en uitzichtpunt. Misschien verdient dit aspect nog wat meer aandacht.

Veelheid aan beschikbare gegevens en verdere onderzoeksmogelijkheden

Het brede onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt, levert een schat aan gegevens op die uitnodigen tot verdere verdieping. Tal van vragen komen naar voren. Is er een verschil in aanpak tussen beschermde en niet-beschermde kerken? Hoe verhouden de verschillende typologieën van kerkgebouwen zich tot de ontwerpstrategieën? Wat is de impact van de stedenbouwkundige ligging van de kerk op micro-, meso- en macroniveau? Daarnaast vragen aspecten als kunstintegratie, circulariteit, tijdelijke bestemmingen, energie-efficiëntie, thermisch en akoestisch comfort en toegankelijkheid voor kerkgebouwen een specifieke benadering. Het onderzoek opent dan ook boeiende pistes voor verdere studies, zowel in de praktijk als binnen de academische wereld.

Kracht van dualiteiten in kerkgebouwen

Kerkgebouwen belichamen een rijke verzameling van dualiteiten die ze uniek maken en ze hun tijdloze aantrekkingskracht geven. Deze contrasten – zoals open versus gesloten, licht versus duisternis, binnen versus buiten, oud versus nieuw, stilstand versus verandering, materieel versus immaterieel – zijn niet alleen esthetische kwesties: ze raken aan de kern van de betekenis en functie van deze gebouwen.

De dualiteit tussen open en gesloten wordt vaak ervaren bij het betreden van een kerk. Van buitenaf lijkt het gebouw soms introvert en gesloten, met massieve muren en smalle openingen. Maar eenmaal binnen ontvouwt zich een overweldigend gevoel van ruimte, licht en hoogte, waardoor het gebouw paradoxaal open aanvoelt. Dit versterkt de bijzondere beleving en roept gevoelens van verwondering en introspectie op.

Het contrast tussen licht en duisternis speelt eveneens een cruciale rol. Kerkgebouwen zijn vaak meesterwerken in het gebruik van natuurlijke lichtinval, waarbij lichtstralen die door hoge vensters of glas-in-loodramen vallen, een bijna spirituele dimensie toevoegen. Tegelijkertijd versterken de schaduwrijke hoeken de mystieke sfeer van het interieur, dat ruimte biedt voor contemplatie. Het spel van licht en duisternis creëert een dynamiek die niet alleen visueel, maar ook emotioneel en spiritueel ervaren wordt.

De verhouding tussen binnen en buiten is een ander intrigerend contrast. In het verleden waren kerken vaak toevluchtsoorden of plekken waar men zich kon terugtrekken. Toch hebben veel kerkgebouwen ook een sterke connectie met hun omgeving. Hun hoge torens fungeren als herkenningspunten in het landschap, terwijl de omliggende pleinen, tuinen en kerkhoven een overgang markeren tussen profane en sacrale ruimte. Moderne herbestemmingen versterken vaak deze relatie tussen binnen en buiten, waarbij de buitenruimte integraal deel uitmaakt van de nieuwe werking van het gebouw.

De dualiteit tussen oud en nieuw komt sterk naar voren in de herbestemming van kerken. Elk kerkgebouw getuigt van een cultuurhistorische context, maar de vraag

naar een hedendaagse invulling dwingt tot creatieve oplossingen. Het spanningsveld tussen behoud en vernieuwing leidt tot unieke ontwerpen waarin het erfgoed wordt gerespecteerd en tegelijkertijd wordt geactualiseerd. Oud en nieuw gaan in dialoog, waardoor het gebouw een betekenisvolle toekomst krijgt zonder zijn wortels te verliezen.

Al deze kwesties overstijgen de architectuur en raken aan universele thema's van het menselijk bestaan. Het nadenken over en omgaan met die dualiteiten helpt ons om de contrasten in ons eigen leven te begrijpen en te omarmen. Net door die intrinsieke rijkdom kunnen kerkgebouwen een inspirerende rol blijven spelen, niet alleen in hun fysieke aanwezigheid, maar ook in de manier waarop ze ons verbinden met het verleden, het heden en de toekomst.

De resultaten van het Projectbureau Herbestemming Kerken tonen aan dat de samenwerking tussen diverse actoren kan leiden tot innovatieve en breed gedragen oplossingen. Wat het boek *Herscheppen* bovenal benadrukt, is dat kerkgebouwen méér zijn dan stenen structuren: het zijn plekken van ontmoeting, geschiedenis en vernieuwing, van continuïteit en transformatie. Het boek nodigt uit om kerkgebouwen met nieuwe ogen te bekijken, hun waarde te herontdekken en ze met visie en zorg over te dragen aan volgende generaties. Daarmee is een belangrijke stap gezet in de zoektocht naar een duurzame toekomst voor ons religieus cultureel erfgoed.

*Deze tekst is een bewerking van de lezing die de auteur uitsprak bij de presentatie van het boek *Herscheppen* in het Atelier Bouwmeester op 30 januari 2024.*

Sint-Lambertus Ham (Kwaadmechelen): collage uit de haalbaarheidsstudie voor nevenbestemming met toevoeging van publieke ruimte. Het voorheen introverte kerkchip is omgevormd tot een open, lichtrijke ruimte die polyvalent kan worden ingezet ter versterking van de dorpskern.
© BOGDAN & VAN BROECK i.s.m. prof. Dr. Thomas Coomans & Rebel Group

Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen Alken (Terkoest): collage uit de haalbaarheidsstudie voor nevenbestemming met muziek-lokalen. Het zicht vanuit het koor naar het vergrote oksaal is nieuw en verfrissend. De glazen pui sluit aan op de gewelfribben en vormt een hedendaagse interpretatie van de moderne rondboogarchitectuur.
© Studio Open Kerken (RE-ST / TRANS / Petillon Ceuppens / Endeavour / dr. Roel De Ridder)

Sint-Amandus Avelgem (Kerkhove): collage uit de haalbaarheidsstudie voor herbestemming tot school-infrastructuur. De kerk is uitgerust met keuken, berging en sanitair in de zuidzijde van de kerk. Het gordijn verbetert de akoestiek en maakt compartimentering mogelijk. Hierdoor kan het schip gebruikt worden als turnzaal, maar ook voor allerlei school- en buurt evenementen.
© TV Studio Thys Vermeulen, Studio Roma i.s.m. Sven Sterken (KU Leuven), Util Struktuurstudies, Henk Pijpaert Engineering

Heilig Kruis Assenede (Boekhoutel): Schets uit de haalbaarheidsstudie voor nevenbestemming met kinderopvang. De travee naast de toren wordt opengemaakt als passage die een nieuwe toegang voorziet naar de liturgische ruimte, de naschoolse kinderopvang en museumruimte.
© TRACE tv: Tijdelijke vereniging van de onderzoeksgroep ArcK van de Faculteit Architectuur en Kunst (ARK) Universiteit Hasselt / Architecten Broekx-Schiepers / Architect Saidja Heynickx / UR architects

Sint-Lambertus Ham

Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen Alken

Sint-Amandus Avelgem

Heilig Kruis Assenede

